

Л. М. Науменко
(Ірпінь, Україна)

ІСТОРІЯ ЗАГАЛЬНИХ НАЗВ ПОСУДУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Розглянуто історію становлення та функціонування на сучасному етапі шару лексики гіперноменів у тематичній групі назв посуду в українській мові. Проаналізовано писемні пам'ятки, починаючи з XII ст., та дослідження окремих учених, що вивчали цю проблему.

Ключові слова: лексико-семантичні відношення, гіперномен, загальні назви посуду, лексема, побутова лексика.

Як відомо, між шарами побутової лексики існують гіпер-гіпономічні відношення. Слід зазначити, що названа група слів є відображенням не лише мовної, а й матеріальної культури українського народу.

Зазначена проблема частково була представлена в роботах В. Й. Горобця, Г. Н. Лукіної, В. В. Німчука, дисертаційних дослідженнях Г. І. Мартиної, Н. Й. П'яст, О. Ю. Малюк, Е. Д. Гоци.

Оскільки загальні назви посуду є недостатньо вивченою групою номенів в історії української мови, на сьогодні постала проблема узагальнення результатів розвідок про цю малочисельну групу лексики, яка частково збереглася і в сучасній українській літературній мові.

В. В. Німчук у монографії “Давньоруська спадщина в лексиці української мови” [6] зазначав, що історична лексикологія мало приваблювала лінгвістів XIX–XX ст., лише окремі фрагменти на певних хронологічних відрізках ставали предметом вивчення українських мовознавців. “Опубліковані книги на історико-лексикологічні теми було створено здебільшого на основі докторських і кандидатських дисертацій” [там же].

І хоч багато було зроблено в плані її вивчення, але діахронічне вивчення окремих шарів лексики залишається актуальним.

Наша мета – систематизувати та проаналізувати лексику української мови (починаючи з XII ст.), що позначає загальні назви посуду і виступає у ролі гіперноменів відносно чітко окреслених назв конкретних предметів.

Лексико-тематична група назв посуду та кухонного начиння формувалася впродовж тривалого часу. Характерною для неї є значна варіативність окремих лексем, що перебуває у залежності від періоду існування у мові та активності застосування конкретної лексичної одиниці. Деякі види посуду та кухонного начиння були поширеними на значних територіях і відповідно зафіксовані у багатьох пам'ятках того чи іншого історичного періоду. В окремих випадках ці назви зберігалися в мові тривалий час, зазнаючи лексичних та інших змін. Певна кількість назв зникла або переходила до розряду застарілої чи діалектної лексики.

© Л. М. НАУМЕНКО, 2015

Дослідники констатують багатство номенклатури посуду давньоукраїнського періоду. В той же час група лексики, яка є загальними назвами у відношенні до різних видів посуду, на жаль, мало представлена у старовинних текстах.

Вивчаючи згадану групу лексики, слід спиратися на такий об'єктивний критерій як контекст, на скільки це можливо в кожній конкретній ситуації. Звичайно, слід зазначити, що контексти давньоукраїнських пам'яток у певних випадках є специфічними та малоінформативними. Г. Н. Лукіна вказує на те, що оригінальні пам'ятки дуже часто містять реєстри, перераховують окремі предмети і містять прості вказівки про тематичну приналежність. При цьому вони не надають ніякої додаткової інформації [4, с. 88–89].

Найбільш загальне значення досліджуваної групи слів виражала лексема *судь* “посудина”. Вона була успадкована з праслов'янської мови – *судь* (*судина здрібн.*) < *szǫdъ “посуд, посудина” (у старослов'янській мові також існувала лексема *сждь* “знаряддя; частина тіла, посудина”) (ЕСУМ, V, с. 467); Згадана лексема фіксується літературними писемними пам'ятками давньоукраїнського періоду: *и судь златы(х) и сребреныхъ бе-щисла* (1183 ЛК, с. 630).

У “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” відбите збережене слово *судъ*, одне із значень якого трактується як міра місткості, посудина: *отослал до Вилна десте судовъ <...> дани* (ССУМ, с. 400). Номен *судь* “посудина” зберігається без змін і в XVI ст.: *Кадолбовъ осьмь, а иншого суду дробно-го двадцатеро* (1562, Тимч, II, с. 376).

У пам'ятках пізнішого періоду ми не знайшли лексеми *судь* у значенні “посудина” (термін *судъ* має зовсім інше лексичне значення).

Сучасна українська літературна мова не зберегла первинне значення “посудина” лексеми *суд*, про що свідчать сучасні нормативні словники, але воно живе в бойківському діалекті *суд* “посуд” (Онишк., II, с. 264).

Давньокиївські пам'ятки засвідчили демінутив із суфіксом *-ина*, утворений від кореня *суд-*: *собравше <...> вложашу в судину малу* (ПВЛ, с. 14).

У староукраїнський період дериват *судина* втратив сему здрібнілості: *не в(ь)ливаєть вина нового до соудины старои* (1556–1561, ПЄ, с. 260); *от них брати, от оусего их товароу <...> или от горни от дrevьном судинам* (ССУМ, II, с. 398), *чванець: банка, вливнаа судин(а)* (1627, Бер., с. 156), *гачайце: судина гожаа ку наливаню* (1627, Бер., с. 161), *в судыну <...> истькаетъ* (к. XVII – поч. XVIII, Кл.З., с. 148) тощо.

На початку XX ст. в українській мові вживалося слово *судина* (Гр., IV, с. 226) в значенні загальної назви посудини.

У сучасній українській літературній мові воно збереглося, але має абсолютно інше значення – “трубчастий еластичний орган у тілі людини й тварини, по якому рухаються кров або лімфа” (СУМ, IX, с. 825).

В українських говірках нині функціонує номен *судина* з старовинним значенням “посудина”: *По'дай ми йа 'кус'су'дтну на левеш* (Сабадош, с. 345) та має паралельні форми *судина // судник // судничі* (Гуцул. говір., с. 223), *судине* “дерев'яний посуд, прядильні інструменти” (Гр. IV, с. 226).

У конфесійних та світських текстах для називання церковного посуду використовувався префіксальний варіант *свсудь*, що, на думку деяких

лінгвістів, є старослов'янським [Львов, с. 89]. Так, у давньоукраїнській мові різні джерела фіксують лексему *сосуд* у значенні посудини, яка використовувалася під час здійснення релігійних обрядів: *съсуды* (ХІІ, ЛК, с. 419); *съсуды златами и серебряными* (ХІІ, ЛК, с. 450); *и сосоуды церковныя* (ХІІІ, ЛГВ, с. 781–782; 923; ХІІІ, ПВЛ, с. 122, 208). Деякі лексикографи розглядають різні лексичні значення цього слова, що існували ще в давнину (СДряз., ІІІ, ч. 1, с. 834); крім згаданого вище збірного лексичного значення “посудина” номен *сосуд* мав ще такі: “судно, лодка”; “орудіє; орудіє (въ переносн. значеніі)” ; “инструментъ музыкальный; снасти” (СДряз., ІІІ, ч. 1, с. 834).

У пам'ятках ХІV–ХVІ ст. ми не знайшли лексеми *сосуд*. Староукраїнські пам'ятки ХVІІ–ХVІІІ ст., позначені впливом церковнослов'янської мови, часто фіксують лексему *сосудъ* і саме вона домінує серед інших варіантів загальних назв посуду. Староукраїнський лексикограф П. Беринда вважав за потрібне пояснювати лексему *сосуд*: “*сосудъ дръвя(н)*: начи(н)е деревяное” (1627, Бер., с. 119); “*сосудъ скуделни(ц)*: начи(н)е глыняное” (там же). Характерним для інших перекладних словників ХVІІ ст. є поєднання іменника *сосудъ* з багатьма різними прикметниками. Одну групу становлять словосполучення зі словом *сосудъ*, в яких прикметники вказують на матеріал виготовлення: *сосудъ дръвянь*. *Vas ligneum* (ХVІІ Слав., Кор.-Сат. Лекс., с. 510), *acrificium, мѣдя(н)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 73), *cissibium, кивсовы(й) сосу(д)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 125), *ситерит, сломянька сосудъ* (1642 Слав.ЛЛ, с. 149), *fictile, скуде(л), глиняни(й) сосу(д)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 197), *friuola, глиняни(й) сосудъ* (1642 Слав.ЛЛ, с. 202), *seriola, сосудъ скуде(л)ни(й)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 369), іншу, значно більшу – словосполучення, зокрема з прикметниками, які вказують на призначення даного виду посуду: *asserabulum, сосудъ оцтовы(й)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 65), *oxibarphum, оцтово начиніе, сосудъ* (1642 Слав.ЛЛ, с. 296) *acratophorum, cirnea armilum, basrion, cirnea, tinia, orum(m), ви(н)ни(й) сосу(д) sympinium* (1642 Слав.ЛЛ, с. 67), *ата, ае, ви(н)ни(й) сосу(д)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 79), *cirnea, сосу(д) ви(н)ни(й), де(л)ва, дзба(н)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 125), *depesta, сосуди ви(н)ния* (1642 Слав.ЛЛ, с. 159), *sympinium, сосудъ ви(н)ни(й)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 391), *tinia, orum(m), сосуди ви(н)ний* (1642 Слав.ЛЛ, с. 398); *aquarius, aqualis во(д)ный сосу(д)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 89), *armilum, basrion ви(н)ний сосудъ* (1642 Слав.ЛЛ, с. 92), *basrion, ви(н)ни(й) сосу(д)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 99), *catella, дѣжа, сосу(д) хлѣбны(й)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 110), *mulctra, mulctrale, сосудъ мѣ(ч)ни(й)* (1642 Слав.ЛЛ, с. 274), *cocciatoria vasa, нова(р)ніи сосуди* (1642 Слав. с.127). Незначну групу становлять іменники зі значенням *сосуд*, що вживаються без прикметника: *baucalis, сосудецъ* (1642 Слав., с. 101), *bur[r]hanicum, сосу(д)* (1642 Слав., с. 106), *lines, сосудъ* (1642 Слав., с. 255), *sorracus, носило, сосуд* (1642 Слав., с. 376).

У подальшому лексема *сосуд* продовжує функціонувати в українській писемній мові: *еднакъ сосуды робят напитки выпивать* (к. ХVІІ–поч. ХVІІІ, Кл.Зн., с. 131); *И треба въ сосуды на памяти мѣти* (там же, с. 173); *Из гнізда в судыну на спо(д) воску истѣкаетъ: и на захоладу те(ж) в сосуды вливаеть* (там же, с. 148).

У сучасній українській писемно-літературній мові ця лексема не збереглася.

Ще одна лексема є узагальненою назвою понять, що входять до складу лексико-тематичної групи загальних назв посуду – префіксальний дериват *посуд*. Етимологи говорять про її давнє утворення від лексеми *суд* (ЕСУМ, V, с. 467). Дослідники пов'язують стабілізацію в загальному вжитку назви *посудь* з її кореневими зв'язками (староукр. *судина* з XIV ст., давньоукр. *судно* “начиння”, що фігурує в мові XVIII ст.) [2, с.400]. Назва *посуда*, *посудь* не виявлено в джерелах “Словаря древнерусского языка (XI–XIV в.в.)”. З XVIII ст. простежується використання лексеми *посуд* у пам'ятках та словниках: *один креденс срібного посуду* (1720, Вел., I, с. 74), *посвячені церковні посудини* (там же, с. 188); О. О. Потебня подає такий запис: *налив в посудь такой* (XVIII, МДЛ, с. 43). У “Малорусько-німецькому словнику” Є. Желехівського й С. Недільського зафіксовано слова *посуд*, *посуда*, *besprechung*; *vorfurm* (Жел. II, с.720). Паралельний варіант *посудина*, (d.- *унка*), *kleines, fefass, feschirr* (там же, с. 720). До речі, у цей період на позначення столового посуду й у російській мові функціонувала лексема *посудь* (Даль, III, с. 348).

Для XX ст. характерним є збереження зазначеної вище лексеми: *Посуд* у, ч.

1) збірн. “вироби з глини, скла, металу тощо, які використовують для приготування або подавання їжі, напоїв і т. ін., а також для зберігання харчових продуктів; начиння” (СУМ, VII, с. 389), з'являється варіант – рідко вживана форма *посу'да*, и, ж. 1) “те саме, що посуд” (СУМ, VII, с. 389). Далі функціонує номен *посудина*, и, ж. 1) “виріб з глини, скла, металу тощо, який використовували для приготування або подавання їжі, напоїв і т. ін., а також для зберігання харч. продуктів” (СУМ, VII, с. 389–390). Утворено дериват, за допомогою суфікса *-к(а)* зі зменшено-пестливим значенням: *посудинка*, и, ж. (СУМ, VII, с. 390). Тлумачний академічний словник фіксує також діалектний варіант, що вживається зі значенням збірності *посудок*, дку, ч. збірн. діал. *посуд* “*Украла децю з посудку*” (Сл. Гр., III, с. 374), (СУМ, VII, с. 390).

У деяких карпатських говірках *посу|динами* (Онишк., II, с. 122) називають миски, тарілки, коновку, дійницю, діжу, корито, решето, сито, зроблені з дерева, які молода отримує як частину приданого; а також на позначення абстрактних понять. Дериват *посудок* (Онишк., II, с.123), окрім цього, називає ще й кухлі, тарілки, дійницю, мотику, серп. У поліських говорах П. С. Лисенко записав лексему *посуди* (СПГ, с. 170), яка є старою медичною назвою кровоносних судин. *Посудом* у говірках Нижньої Наддніпрянищини (Чабаненко, III, с. 249) позначається великий рибальський пристрій для лову риби.

У сучасній українській мові вживаються й інші слова на позначення посуду: *порцеляна* – “керамічна маса білого кольору, що використовується для виготовлення тонкого посуду, декоративних виробів”, “(збірн.) посуд або декоративні вироби з такої маси” (СУМ, VII, с. 300); *щербань* (розм.) – “посудина з вищербленими краями” (СУМ, XI, с. 582). Потрібно зазначити, що деривати, утворені суфіксальним способом *посудник* та *посудок*, хоча і походять від слова *посуд*, але набувають значення не назви посуду, а назви меблів для посуду. У багатьох слов'янських мовах також використовуються варіанти *посуд*, *посудина*.

Праслов'янську етимологію має слово *начиння* < *načĩnje* (корінь – дієслова *načĩniti), континуанти якого функціонують у західнослов'янських мовах, а також в українській та білоруській (ЕССЯ, XXI, с. 229). Крім значення “посуд”, воно виступає також у староукраїнській мові із семантикою “знаряддя” – *орудїє: посудокъ, начиѡа* (1627 Бер. Лекс., с. 153), – *начиньѣ сосудъ, врудїе* (Син. славенорос., с. 131); *Кажды(й) ремесникъ свою начи(н) ѡе може(т) забра(т): а кравецъ из(ъ) начи(н)нямъ всгъмъ може(т) повандрова(т); А начи(н)ѣ кравцево меновите такое: пра(с), ножици напе(р)стокъ иго(л)ка* (Кл.З., с. 154). Коли йдеться саме про посуд, у пам'ятках часто при лексемі *начиньѣ* виступають різні означення: *утло начинне, здѣланое з глини* (ДЛ, с. 375), *начине столовое* (ЛГраб., XVII, с. 56). У окремому контексті загальне значення поняття набуває нового відтінку і вказує на матеріал виготовлення: *начиння столове з золота та сребра* (ЛГраб., с. 48).

І в XIX ст. у “Малорусько-німецькому словнику” засвідчено лексему *начиння* (Жел. I, с. 500).

Лексема *начиння* з такою семантикою і з двома значеннями фіксується і лексикографічними джерелами і пізніше: “*Начиння* 1) Сосудъ, посуда. *І не зглянулась: мила по обіді начиння, коли цеє трапилось*” (Гр., IV, с. 533). Інше значення цього ж слова у словнику за редакцією Б. Грінченка подано як “інструмент, частина ткацького верстата” (Гр., IV, с. 533).

У сучасній українській мові лексема *начиння* зберегла два старовинні значення: “знаряддя праці, які необхідні для виконання якої-небудь роботи, здійснення чого-небудь”, “господарські речі, які служать для приготування, подачі, зберігання їжі, напоїв і т. ін.; посуд” (СУМ, V, с. 235).

У діалектному мовленні також наявна лексема *начиння* (Онишк., I, с. 480) та її варіант *начине* (Онишк., I, с. 480), які означають назву посуду, знаряддя.

Отже, досліджена лексико-тематична група має давнє етимологічне й історичне коріння і досить добре збереглася. Частина цієї лексики протягом тривалого історичного періоду розвитку і становлення української мови втратила чи трансформувала своє первинне значення або подається сучасними словниками з позначкою *застаріле*; сучасні перекладні словники не завжди фіксують слова, які у свій час були подані як відповідник до окремих українських назв того часу. У процесі загального культурного розвитку народу відбуваються зміни й у лексичному складі мови, що сприяло виокремленню конкретних назв посуду з кола досліджуваних. Окремі одиниці збереглися та використовуються у сучасній українській мові, але деякі з них, найдавніші, та їхні значення відійшли до діалектів.

1. Гоца Е. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Еріка Дюлівна Гоца. – Ужгород, 2001. – 220 с.
2. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. [редкол. : В. М. Русанівський (відпов. ред. та ін.)]. – К. : Наукова думка, 1983. – 744 с.
3. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М. : Наука, 1975. – 367 с.
4. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка / Г. Н. Лукина. – М. : Наука, 1990. – 179 с.

5. *Малюк О. Ю.* Систематологічний та культурологічний аспекти номінації посуду в сучасній українській мові (на матеріалі назв реалій побутово-виробничого призначення): дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Ольга Юріївна Малюк. – Донецьк, 2001. – 200 с.
6. *Німчук В. В.* Давньоруська побутова лексика / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 30–40.
7. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 416 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бер. – Лексикон славенороський Памви Беринди / [підгот тексту і вступ. ст. В. В. Німчука] : [надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с.
- ВТлумССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
- Гр. – Словник української мови : [в 4 т.] / [за ред. Б. Грінченка]. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 3. – 506 с. ; Т. 4. – 566 с.
- Гуцул. говір. – Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства, 1997. – 232 с.
- Даль – *Даль В. И.* Толковый словарь великорусского живого языка : [в 4 т.] / В. И. Даль. – М. : ГИС, 1956. – Т. III. – 555 с.
- ДЛ – Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / [упоряд. акад. О. І. Білецький]. – [3-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1967. – 783 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / [под. ред. О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1974 – 2007. – Вып. XXI. – 236 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. – К. : Наукова думка, 1982–2000. – Т. 1–6.
- Жел. – *Желехівський Є.* Малорусько-німецький словник / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів : Друкарня тов. ім. Шевченка, 1886. – 1122 с.
- Кл. 3. – *Зиновій К.* Вірші. Приповіді посполиті / [підгот. тексту І. П. Чепіги; іст.-літ. коментар В. П. Колосової]. – К. : Наукова думка, 1971. – 391 с.
- ЛГВ – Галицько-волинський літопис // Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб. : [б.в.], 1908. – (Полн. собр. рус. летописей). – Т. 2. – С. 715–938.
- Л Граб. – Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Тов-во “Знання”, 1992. – 185 с.
- ЛК – Київський літопис // Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – (Полн. собр. рус. летописей). – Т. 2. – С. 715–938.
- МДЛ – *Потебня А. А.* Малорусские домашние лечебники XVIII в. – К. : Киевская старина, 1890. – Т. 28. – С. 1–28.
- Онишк. – *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : [у 2 ч.] / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – 623 с.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / [наук. ред. В. В. Німчук]. – [вид. 2-ге, доп.]. – К. : НБУВ НАНУ, 2011. – 700 с.
- Синоніма – Синоніма славеноросская // “Лексис” Лаврентія Зизанія “Синоніма славеноросская” / [підгот. текстів і пам’яток і вступ. ст. В. В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 91–172.
- Сабадош – *Сабадош І. В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського р-ну.– Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
- Слав. ЛЛ – *Славинецький Є.* Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон славено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького–Сатановського / [підгот. до друку В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 59–420.

- Слав. К.-Сат. Л. – *Славинецький Є., Корецький А.* Лексикон славено-латинський / Є. Славинецький, А. Корецький / [підгот. до друку В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 423–541.
- СПГ – *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- СУМ – Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. V, VII, XI.
- СДряз. – *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка : [в 3 т.]. – Репринт.изд. – М.: Книга, 1989. – Т. 3. – Ч. 1. : Р-С. – 1989. – 910 с.
- Тимч. – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI–XVIII ст. : [у 2-х кн.] / [підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса]. – К. : Нью-Йорк. – Т. 1. – 512 с. ; Т. 2. – 512 с.
- Чабаненко – *Чабаненко В. А.* Словник говірок нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Запорізький держуніверситет, 1992. – Т. III. – 303 с.

L. M. Naumenko

THE HISTORY OF COMMON NAMES OF DISHES IN UKRAINIAN LANGUAGE

It is reviewed the history of the formation and functioning of vocabulary hypernomens in thematic group of dishes names in Ukrainian. It is analyzed the written sights, ranging from the 12th century, and researches of individual scientists studied this problem.

Key words: lexical semantic relations, hipernomen, common names of dishes, token, household vocabulary.